

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВ ПРО ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ

Здійснення правосуддя в цивільних справах неможливе без наукового дослідження та теоретичного аналізу ціннісних вимірів, основоположних засад, керівних ідей цивільного процесуального права — принципів цивільного судочинства. З наукової точки зору доцільність теоретичного дослідження принципу диспозитивності полягає у тому, що останній слугує своєрідним інструментом наукового аналізу функціонування цивільних процесуальних правовідносин взагалі та здійснення цивільного судочинства зокрема.

У статтях та монографіях проблематику принципу диспозитивності висвітлювали багато зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема: А. Мельников, В. Семенов, І. П'ятілетов, В. Комаров, М. Штефан, А. Колодій, В. Тертишніков, О. Немировська, А. Андрушко, В. Тараненко та ін.

Мета даної статті — проаналізувати наукові підходи до розуміння принципу диспозитивності, обґрунтувати його ціннісне навантаження як основоположного принципу цивільного процесуального права, розкрити практичне значення даного принципу на прикладі розгляду судом справ про визнання шлюбу недійсним.

У цивільному процесуальному законодавстві України «принцип» не вживається як понятійна категорія, але ч. 8 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України встановлює, що в разі відсутності закону, що регулює спірні відносини, суд застосовує закон, який регулює подібні за змістом відносини, а за відсутності такого — суд виходить із загальних засад законодавства.

Відображення принципів цивільного процесуального права України законодавцем як «загальних засад» відповідає науковим підходам розуміння даної категорії. Так, О. Немировська принципи цивільного процесуального права розглядає через категорію загальних засад, які визначають весь лад процесу в цілому і всю систему цивільно-процесуальних дій та відносин відповідно до завдань правосуддя [5, с. 8].

На думку В. Тертишнікова, яку поділяє А. Андрушко з певними застереженнями, принципи цивільного процесуального права України є основними ідеями, уявленнями про суд та правосуддя, які закріплені в цивільному процесуальному праві і внаслідок цього стали основними положеннями, якісними особливостями, що визначають характер цивільного процесуального права, порядок його застосування та перспективи подальшого розвитку [12, с. 31; 8, с. 17].

За радянського періоду була поширена думка, що «принцип» є лише науковою категорією, яка має зв'язок з правосвідомістю і правовою ідеологією. А нормативне закріплення принципів цивільного процесуального права нівелювалось [2, с. 5].

Проте, таке твердження, як засвідчує розвиток законодавства, було помилкове. Розгляд принципів цивільного процесуального права тільки як суто категорії науки чи наукової абстракції призводив до трансформації правового принципу у науковий або ж філософський. У зв'язку з цим, юридична думка прийшла до висновку, що існування принципів поза безпосереднім нормативним змістом права є неможливим [11, с. 4].

В останніх дослідженнях українських вчених вбачається аргументоване твердження про те, що у будь-якому випадку принципи правосуддя повинні носити нормативний характер [12, с. 12]. Більше того, саме як «нормативно-керівні засади або основи, принципи тому й функціонують, що їх положення, суть і зміст втілені в нормах цивільного процесуального права» [6, с. 9].

Спробою нормативного закріплення принципу диспозитивності в Цивільному процесуальному кодексі УРСР 1963 р. є ст. 5 (Порушення цивільної справи в суді), якою визначалося коло осіб, за заявами яких суд приступає до розгляду цивільної справи. У 2001 році кодекс було доповнено ст. 15-1 (Межі судового розгляду), відповідно до якої суд розглядає цивільні справи не інакше як

за заявою (скаргою) осіб, зазначених в ст. 5 цього кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі наданих сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, доказів.

На думку Р. Гукасяна, яку поділяє А. Козлов [3, с. 149; 4, с. 68], основний зміст принципу диспозитивності полягає в наданні особам, які беруть участь у справі, можливості розпоряджатися своїми процесуальними правами і засобами захисту з метою впливу на розвиток цивільного процесу.

Як бачимо, цей підхід в цілому зберігся при визначенні змісту принципу диспозитивності в Україні. Так, в нині діючому Цивільному процесуальному кодексі України законодавцем, хоч і не застосовується поняття «принцип», однак вжито поняття «диспозитивність» та викладено наступний його зміст: «Суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи (за винятком тих осіб, які не мають цивільної процесуальної дієздатності), в інтересах яких заявлено вимоги. Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє».

Принцип диспозитивності забезпечує єдність, спрямованість та узгодженість норм цивільного процесуального права, визначає їх зміст. Нормативним втіленням принципу диспозитивності є ст. 26 Цивільного процесуального кодексу України, яка розкриває поняття кола осіб, які беруть участь у справі, за заявами яких здійснюється судочинство, та ст. ст. 27, 31, 45 і 46 цього кодексу, які визначають права та обов'язки таких осіб. Фактично, диспозитивність — це свобода сторін по розпорядженню своїми матеріальними і процесуальними правами.

Актуальним питанням в розрізі судової практики є питання співвідношення принципу диспозитивності та принципу ініціативності (активності, контролю) суду.

Такими контрольними функціями є право суду не прийняти відмову від позову, визнання позову відповідачем і не затвердити мирову угоду сторін у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. Крім того, у разі, якщо визнання відповідачем позову або умови мирової угоди суперечать закону або порушують права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє відповідно ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову чи ухвалу про відмову у визнанні мирової угоди і продовжує судовий розгляд (ст. ст. 174, 175 Цивільного процесуального кодексу України).

Прикладом активної ролі суду виступає також його право залучити до участі у справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, якщо суд при прийнятті позовної заяви, здійсненні провадження у справі встановить, що судові рішення може вплинути на права і обов'язки осіб, які не є стороною у справі (ст. 35 цього Кодексу). Активність суду має прояв також у обов'язку головуєчого судді усувати із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи, як-то, наприклад, відхиляти клопотання сторін, що не стосуються предмету доказування (ст. 160 Цивільного процесуального кодексу України).

Традиційно питання про ініціативу і активність суду, його контрольні функції у цивільному процесі включаються до змісту принципу диспозитивності [7, с. 9; 9, с. 7-8; 1, с. 17]. Разом з тим, В. Семенов вважає, що ця активність створює самостійний принцип цивільного процесуального права, основне призначення якого — допомогти особам, які беруть участь у справі, у здійсненні ними своїх прав [10, с. 125-141]. Не включають активність суду до змісту принципу диспозитивності інші автори, які на відміну від В. Семенова, активність суду вважають складовою частиною інших принципів цивільного процесу. Так, наприклад, М. Штефан вважає, що активне становище суду характеризує зміст принципу публічності [13, с. 51].

Питання співвідношення активності суду та диспозитивності цивільного процесу заслуговує детального вивчення.

Дійсно, суд має владні повноваження у процесі провадження по справі, керуючи ходом судового засідання, забезпечуючи додержання послідовності і порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків,

---

спрямовуючи судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи як це передбачено ст. 160 Цивільного процесуального кодексу України. Проте вбачати в перерахованих повноваженнях суду самостійного начала активності суду, на нашу думку немає підстав.

На нашу думку, у закріпленні таких правомочностей суду реалізуються інші принципи цивільного процесу, а саме принцип об'єктивної істини та законності, адже роль суду у змагальному процесі полягає в реалізації ним основного обов'язку — створення особам, які беруть участь у справі, умов для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин справи шляхом вчинення конкретних процесуальних дій, передбачених цивільним процесуальним законодавством.

Переконливим аргументом визначальної ролі принципу диспозитивності в цивільному процесуальному праві є відсутність законодавчо закріпленого права суду відмовити позивачу чи його представнику у прийнятті заяви про залишення позову без розгляду чи відмови від позову в разі, якщо така відмова від подальшого судового розгляду спору суперечить або ж не узгоджується з правами, свободами чи інтересами позивача або інших осіб.

У судовій практиці, найчастіше при розгляді спорів, що ґрунтуються на нормах сімейного права, трапляються випадки, коли позивачі відмовляються від позову чи просять суд залишити позовні вимоги без розгляду, тим самим зашкоджуючи собі чи іншим особам. Так, наприклад, в провадженні суду перебуває справа за позовом матері дитини до батька дитини про стягнення аліментів на її утримання. Під час розгляду справи у суді відповідач якимось чином переконав позивачку у тому, що буде в добровільному порядку надавати кошти на утримання дитини, що спонукає її відмовитися від позову. Закріплений принцип диспозитивності в цивільному судочинстві не дає права суду, якщо позивачка не підтримуватиме у судовому засіданні своїх позовних вимог, вирішити питання про стягнення аліментів на утримання дитини, навіть, якщо обставини справи свідчать про те, що відповідач раніше ухилявся від утримання дитини, на даний час ніде не працює і вбачається перспектива порушення прав дитини у майбутньому.

На прикладі судової справи про визнання шлюбу недійсним можна прослідкувати реалізацію принципу диспозитивності при здійсненні цивільного судочинства. Відповідно до ч. 2 ст. 40 Сімейного кодексу України шлюб визнається недійсним за рішенням суду у разі його фіктивності, тобто, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним з них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Так, в провадженні суду перебувала справа за позовом чоловіка до дружини про визнання шлюбу недійсним з підстав його фіктивності. Чоловік посилався на те, що після реєстрації шлюбу дружина жодного дня не проживала з чоловіком, сторони не ведуть спільного господарства, а причиною укладення шлюбу, як вважає позивач, є його великі статки. Після виявлення у чоловіка смертельної хвороби, про існування якої дружині відомо не було, чоловік звернувся до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. Під час розгляду справи, дізнавшись про хворобу чоловіка, дружина запевнила чоловіка, що доглядатиме його, чим спровокувала його відмову від позову. У даній справі, реалізуючи принцип диспозитивності, суд був позбавлений права не прийняти відмову від позову та закрив провадження у справі, адже відмовляючись від позову, позивач реалізував своє право, надане йому ст. 31 Цивільного процесуального кодексу України.

Інший приклад свідчить про неможливість самостійного ініціювання судом розгляду справи про захист прав особи. Так, відповідно до ст. 40 Сімейного кодексу України шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, в результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними. В провадженні суду перебувала справа за заявою прокуратури про визнання особи недієздатною. Під час розгляду справи судом встановлено, що чоловік, щодо якого вирішувалося питання про визнання його недієздатним, перебуває у зареєстрованому шлюбі. Чоловік не має дітей та інших родичів, а встановити місце проживання дружини не виявилось можливим. У випадку позитивного вирішення питання про визнання чоловіка недієздатним, вирішувалося питання про поміщення його в поселення-інтернат. З матеріалів експертного висновку було встановлено, що на психічну хворобу чоловік вже хворів на момент реєстрації шлюбу. Про

хворобу чоловіка, ймовірно, здогадувалася жінка, однак вступила в шлюб з метою заволодіння його майном. В такій ситуації, розуміючи можливість порушення прав чоловіка, суд позбавлений можливості самостійно вирішувати питання про розгляд справи про визнання шлюбу між таким чоловіком та жінкою недійсним. Вважаємо, що з метою захисту майнових прав недієздатної особи, на випадок, якщо таку особу буде поновлено у дієздатності, суд може ініціювати питання про визнання шлюбу недійсним перед прокуратурою, яка в силу принципу диспозитивності може порушити провадження у суді.

Отже, розкриття змісту принципу диспозитивності як ціннісного виміру цивільного процесуального права сприяє правильному уявленню про нього взагалі. Разом з тим, наявність великої кількості досліджень даного питання не усунула проблему співвідношення принципу диспозитивності та активності суду зокрема, а відтак свідчить про актуальність подальших досліджень даного питання.

Використана література:

1. *Боннер А. Т.* Соотношение инициативы и активности сторон и суда в гражданском судопроизводстве / А. Т. Боннер // Советское государство и право. — 1983. — № 8. — С. 17-19.
2. *Букина В. С.* Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: «Гражданское право и процесс» / В. С. Букина. — Л., 1975. — 14 с.
3. *Лукасян Р. Е.* Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р. Е. Лукасян. — Саратов: Приволжск. книжн. изд-во, 1970. — 190 с.
4. *Козлов А. Ф.* Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: «Гражданское право и процесс» / А. Ф. Козлов. — Свердловск, 1970. — 33 с.
5. *Немировська О. В.* Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Немировська / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 1999. — 17 с.
6. *Омельченко М. П.* Проблеми об'єктивної істини в цивільному процесуальному праві України: [навчальний посібник] / М. П. Омельченко. — К.: «Поліграфцентр Київського університету імені Тараса Шевченка», 1996. — 46 с.
7. *Орлова Л. М.* Принцип диспозитивности в советском гражданском процессуальном праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 / Л. М. Орлова / Киев. гос. ун-т. — К., 1970. — 16 с.
8. *Андрушко А. В.* Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Андрушко / Київський національний університет імені Т. Шевченка. — К., 2002. — 201 с.
9. *Пятилетов И. М.* Распоряжение сторон гражданскими материальными и процессуальными правами в суде первой инстанции: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: «Гражданское право и процесс» / И. М. Пятилетов / ВЮЗИ. — М., 1970. — 20 с.
10. *Семёнов В. М.* Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В. М. Семенов. — М.: Юрид. лит-ра, 1982. — 244 с.
11. *Тараненко В. Ф.* Принцип диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе / В. Ф. Тараненко. — М.: ВЮЗИ, 1990. — 152 с.
12. *Тертышников В. И.* Гражданский процесс. Курс лекций / В. И. Тертышников. — Х.: РИРЕГ, 1995. — 158 с.
13. *Штефан М. Й.* Цивільний процес: [підручник] / М. Й. Штефан. — К.: Ін Юре. — 1997. — 608 с.

Войтенко Т. В. Диспозитивність як принцип цивільного процесуального права та його реалізація при розгляді справ про визнання шлюбу недійсним.

В статті розкрито зміст принципу диспозитивності як одного з принципів цивільного процесуального права. На прикладі розгляду справ про визнання шлюбу недійсним автор розкриває механізм дії даного принципу.

Ключові слова: принцип диспозитивності, принципи цивільного процесуального права, визнання шлюбу недійсним, активність суду, законодавство.

Войтенко Т. В. Диспозитивность как принцип гражданского процессуального права и его реализация при рассмотрении дел о признании браков недействительными.

В статье раскрыто содержание принципа диспозитивности как одного из принципов гражданского процессуального права. На примере дел о признании брака недействительным автор раскрывает механизм действия этого принципа.

Ключевые слова: принцип диспозитивности, принципы гражданского процессуального права, признание брака недействительным, активность суда, законодательство.

Voitenko T. Discretionary as a Principle of Civil Procedure Law and Its Realization in Cases of Declaration Marriage as Invalid.

The realization of justice on civil cases is impossible without scientific research and theoretical analysis of the valued measuring fundamental principles leading ideas of civil judicial law — principle of the civil legal proceeding.

In a scientific point of view expediency of theoretical study of principle of discretionary is that it serves as a tool for scientific analysis of the functioning civil procedure legal relationships in general and realizations of the civil procedure in particular.

An author in the article analyzes the scientific approaches to understanding the principle of discretionary, validity its valued loading as a fundamental principle of civil procedure law and reveals the practical value of this principle on the example of adjudication by the court cases of declaration marriage as invalid and compares discretionary and activity of the court in the present conditions of civil proceedings in Ukraine.

Researching this topic the authors is considering the principle of discretionary as valued measurement of civil procedural law.

Key words: the principle of discretionary, principle of civil procedure law, declaration marriage as invalid, activity of the court, legislation.